

Закірова С. Розвиток підприємництва на українських землях до XVIII століття // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2007. – № 2. Частина 2. – 235 с. – С. 59-63.

Закірова С. (м. Луганськ)

Розвиток підприємництва на українських землях до XVIII століття

Автором данної статті сделана попытка проанализировать процессы становления предпринимательства на украинских землях во времена античных городов-государств Северного Причерноморья, раннефеодальной Киевской Руси, периода польско-литовского государства, выявить черты предпринимательства в деятельности украинского казачества.

Ринкові перетворення в Україні, й особливо важливі завдання, що ставить суспільство і держава перед розвитком малого та середнього бізнесу, суттєво актуалізують дослідження та вивчення історії підприємництва. І хоча інтерес науковців до цієї проблематики останнім часом значно підвищився, на жаль, поки ще рівень дослідження та узагальнення досвіду підприємництва в Україні не повністю відповідає нагальним потребам. Останнім часом з'явилися роботи, в яких висвітлюється питання історії підприємництва в Україні та регіонах. Так, в працях Т.І. Лазанської, В.В. Крутікова, В.Г. Ляшенка, О.А. Пиріг [1] простежено загальні тенденції підприємницької діяльності в Україні. Проте у більшості праць з означеної проблеми історія підприємництва в Україні розглядається лише у межах XIX – XX століття. Тому автором даної статті зроблено спробу проаналізувати процеси становлення підприємництва на українських землях у докапіталістичний період.

Сучасні історики та економісти вважають, що деякі риси, а саме підприємницька ініціатива, зустрічаються у поведінці людей з найдавніших часів. Проте навіть у добу феодального суспільства у зв'язку з пануванням натурального господарства, хаотичністю внутрішніх ринкових відносин, широким використанням позаекономічного примусу, залежністю значної частини населення України вільне підприємництво не мало змоги сформуватися у «чистому» вигляді. По відношенню до цього періоду можна

говорити лише про елементи підприємництва, формування його окремих рис. Проте виникло воно не на пустому місті, а було підготовлено загальним ходом економічного та соціального розвитку українського суспільства.

Підприємницькі риси людей почали проявлятися ще до появи певних національних та державних утворень, однак більш-менш виразно певні риси підприємництва на теренах України простежується лише у добу античних міст-держав Північного Причорномор'я. Влаштування тут грецьких колоній з розвинутою інфраструктурою полісів вивело ці міста на роль торговельних центрів Європи. Широкий розвиток сільського господарства, риболовного та переробних промислів, ремісництва, торгівлі були підпорядковані як потребам самих мешканців античних полісів, так і можливостями грецьких купців вигідно продавати створену продукцію далеко за межами свого міста. Товари з Причорноморського міста – держави Ольвії археологи знаходять далеко за межами полісу – на берегах Волги та Дністра. В Ольвії проживало понад 10 тисяч мешканців, більшість з яких були ремісниками, праця котрих була спрямована на задоволення власних та суспільних потреб [2]. З грецьких полісів до метрополії і країн Європи, сусідніх племен кочовиків вивозили хліб, худобу, пушину, рибу та морські продукти, вино, тканини, вироби ремісництва. До Північного Причорномор'я завозили особливі сорти керамічного полісу, парфуми, прянощі, вишукані ювелірні вироби. Збагачення купців та ремісників призводило до збільшення попиту в Північному Причорномор'ї, що стимулювало імпорتنі операції, а підйом рівня товарообігу сприяв росту прибутковості комерційних агентів.

У IX – XIII столітті за часи існування Київської Русі можна виділити більш конкретні приклади підприємницької діяльності. Одним з головних елементів господарчого механізму давньоруської держави була торгівля, особливо зовнішня. Саме торговельним обміном, який вважається найдавнішим видом підприємництва, займалися чисельні купці Київської Русі. Причиною початку експортних операцій з давньоруської держави було накопичення у місцевої знаті запасів продукції сільського господарства та

промислів, виникнення торговельно-ремісничих поселень навколо колишніх племінних центрів з виготовленням достатньої кількості товарів. Рентабельність міжнародної торгівлі русичів пояснювалась суттєвою різницею цін на ряд товарів (хутро, хліб, сіль, худобу, ремісничі вироби) на зовнішньому та внутрішньому ринках, безкоштовним отриманням знаттю великої кількості продуктів внаслідок збирання полюддя та інших видів податей з підлеглого населення. Перші спогади про заморські походи купців Київської русі до Візантії та держав Сходу збереглися у рукопису арабського географа Ібн Хордадбега, датованого 885 р. Він зазначає, що «руси-купці» торгували хутром, мечами у Візантії, Хазарії, навіть у Багдаді [3]. Зовнішньоторговельні операції проводились при активній участі та під контролем державної влади. У вказаний період далекі закордонні походи могли дозволити собі лише князі із дружиною воїнів, які повинні були забезпечувати безпеку торговельних операцій.

Взагалі специфічні умови торгівлі у X – XIII століттях вимагали того, щоб купці завжди були готові охороняти свій скарб від нападів, і це рівняло їх з військовим людьми. Поєднання частиною дружинників київських князів військової справи з комерцією підтверджують і матеріали археологічних розкопок на території України. У дружинному некрополі X століття біля с. Шестовиця під Черніговом приблизно у 6-7 % поховань поруч з мечем, кинджалом, кольчугою знайдено ваги, різноманітні гирі, іноземні монети, які використовувалися у Київській Русі для розрахунків [4].

Неабияку роль відігравала торгівля й у господарстві власне київських князів. Частину данини зі слов'янських племен князі реалізовували на внутрішньому та зовнішньому ринках. Навіть військові походи дружин київських князів мали яскраво виражені комерційні наслідки. Так, походи Олега на Візантію у 907 та 911 роках призвели до встановлення пільгового режиму торгівлі для купців давньоруської держави. За договорами з Києвом Візантія зобов'язувалася на протязі шести місяців утримувати київських купців, постачати на зворотну дорогу купців якорями, вітрилами та іншим

обладнанням й продовольством. Крім того, купці з Київської Русі отримали право безмитної торгівлі з Царгородом. Купці перебували під особистою опікою князя: у «Правді Ярославічів» за соціальними сходинками їх поставлено після боярства, дружинників та чиновників князів, життя купця оцінювалося у 40 гривень сріблом [5]. Ставлення до купецтва у давньоруському суспільстві було неоднаковим: воно коливалося від підтримки князями купців на зовнішніх ринках і використання їх задля збуту залишків доходу та закупівлі речей розкоші до утисків їх майнових прав, введення різноманітних митних зборів та пограбування за часів феодальних конфліктів, від визнання необхідності торгового люду до виразу відкритої ворожнечі до них з боку бідноти.

Поруч з купцями на внутрішніх ринках Київської Русі була присутня чисельна група дрібних торговців – ремісників, які реалізовували власноруч виготовлені товари. Ремісництво ускладнювалося, збільшувалася його спеціалізація, що вимагало відділення ремесла від сільського господарства та переходу від виготовлення речей не тільки на замовлення, але й до масових партій на ринок. І хоча у товарні відносини у XI – XII ст. втягуються і князівські й монастирські майстерні, лише виготовлення продукції для ринку вільними міськими та сільськими ремісниками слід віднести до одного з видів підприємницької діяльності, а саме – дрібнотоварного виробництва. За свідченням Б.А. Рибаківа та М.Н. Тихомирова у Київській Русі у цей період налічувалося 64 види ремесла, представники деяких з них у великих містах навіть мали свої корпоративні об'єднання [6]. Тобто, паростки підприємницької діяльності за часи Київської Русі виникали у тих соціально-економічних сферах, які базувалися на праці вільних людей – професійних торговців і ремісників. І хоча вже з XI століття було відомо й лихварство як вид комерційної діяльності, проте головними носіями підприємництва на Русі були не лихварі і чисельні ремісники, а купці, оскільки саме вони мали найбільш тісний зв'язок з товарними відносинами.

Можливості підприємницької діяльності за часи литовсько-польської доби на теренах України дещо змінилися, погіршилися умови саме для українського підприємництва. Центральна влада всіляко заохочувала переселення в українські міста іноземців, чинила релігійні утиски, обмежувала участь місцевого населення в органах самоврядування, поширюючи вплив поляків, німців, євреїв та представників інших національностей. Суттєвим гальмівним чинником у підприємницькій діяльності стала занадто поширена митна система. Так, на короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава мито брали 174 рази. Збирали прикордонне, шляхове, мостове, перевізне, гребельне, ярмаркове, торгове, ринкове мито тощо [7].

Проте саме в цей період у маєтках великих землевласників в Україні зростають товарні риси господарства. Підвищення цін на худобу у Західній та Центральній Європі у XV столітті призвело до розвитку тваринництва на українських землях та росту експорту худоби. «Годованих волів висилали тисячами на ярмарки Львова, Луцька, Ярослава, а звідти великими гуртами на Шльонськ. Воли заміняли гроші...У 1560 р. міщани, не рахуючи шляхти, перегнали через Перемишль двадцять тисяч волів» [8]. Урбанізація західноєвропейської цивілізації спонукали зростання попиту на продукти харчування, що також позначилося на збільшенні посівів зернових в Україні та розмірах вивозу хліба. У зв'язку з прогресивним розвитком товарно-грошових відносин, бурхливим зростанням зовнішнього ринку найбільш підприємливі з феодалів перетворювали власні господарства на фільварки – багатогалузеві господарські комплекси. Ріст мануфактурного виробництва у західній Європі потребував сільськогосподарської сировини, брак якої відчувався на місцевих ринках. За таких умов сільськогосподарська продукція в українських фільварках вироблялась, перероблялась до стану промислової сировини і відправлялась великими партіями на ринок. Незважаючи на те, що фільварки України базувалися на праці кріпаків і

зберігали риси натурального господарства, вони були орієнтовані на товарні відносини і стали кроком у розвитку підприємництва.

Суттєві зрушення у XIV – XVI століттях відбувалися у сфері торгівлі та ремесла. Головними ознаками торгівлі за часи польсько-литовського панування стали брак свободи, її обмеженість для українських купців, жорстка регламентація їх комерційної діяльності. Доступ на місцеві українські ринки мали лише польські купці, що значно зменшило потік іноземних товарів. Підприємництвом в Україні більш активно у цей час займалися польське й литовське купецтво і шляхта, які практично знаходилися поза конкуренцією.

Однією з ознак розвитку внутрішнього ринку стало поширення в Україні ярмаркової торгівлі, де продавалися товари з різних регіонів. Активне включення українських земель у товарообіг з західноєвропейськими країнами призвели до кількісних та якісних змін у складі підприємництва. У соціальному стані населення України відбулося оформлення міщанства як окремої верстви, що посідала третє місце після шляхти та духовенства. Як і інші групи населення, верства міщан не була однорідною. Ремесло та торгівля забезпечували міським мешканцям вищий рівень життя, ніж у селян. Саме міщани у XIV – XVI столітті внаслідок особливостей соціально-економічного розвитку України ставали представниками підприємництва, діяльність яких базувалася на економічному типі поведінки.

Певні риси підприємництва можна простежити й у діяльності українського козацтва. Хоча за своєю економічною суттю господарство Запорізької Січі було натуральним, проте частина козаків займалась ремісничим виробництвом, особливо пов'язаним з військовою справою. Серед козаків були добрі теслі, стельмахи, ковалі, бондарі, кравці. Продукт їх праці виступав і у вигляді товару, що ставало основою для комерційної справи в інтересах усієї громади. Окрім промислів козаки широко займалися конярством, рибальством та торгівлею. На Січ ввозилися рушниці, пістолі,

порох, кулі, чоботи. На ринки Польщі, Туреччини, Росії, Угорщини вивозили велику рогату худобу, коней, хутра, рибу, сіль, віск, сало.

Заможні козаки мали великі власні господарства, прикладом якого може служити власність чигиринського козака Тишка Волевича у 1630-1640 роках. Він мав будинок у Чигирині, два хутори, три пасіки, байраки і «байрачки», орну землю і сіножаті. У хуторах були худоба, вівці, табуни коней, в одній з пасік біля 120 вуликів. Козак мав п'ятдесят діжок меду, шість казанів для виготовлення горілчаних напоїв, володів значною сумою готівки, що свідчить про прибуткову підприємницьку діяльність власника[9].

Істотні зміни щодо умов розвитку підприємництва в Україні відбулися після підписання Переяславського договору 1654 року, який вивів українські землі з-під влади Польщі. Як відмічає Н. Полонська, нова митна система, встановлена Богданом Хмельницьким в Українській козацькій державі, зменшувала мито в 2,5 рази порівняно з тарифами 1643 року [10]. Про достатньо високий рівень підприємницької діяльності у козацькій державі може свідчити той факт, що поруч із доходами від земельного фонду головними джерелами поповнення державної скарбниці були доходи від прикордонного торгового мита, промислів та торгівлі. За козацькі часи збільшуються торговельні зв'язки України з Росією, країнами Заходу через балтійські порти, відбувається активне заселення Лівобережжя українцями. Саме з другої половини XVII століття, коли Україна згідно з умовами Переяславського договору 1654 року позбавилася залежності від Польщі, проте ще й не ввійшла у підлеглість Москви, умови економічного життя українців не суперечили і не гальмували розвитку підприємництва. Згідно з ордером гетьмана К. Розумовського про проведення у 1753 р. ревізії в Лівобережній Україні серед козацько-селянського населення виділяли слідувачі п'ять груп: «1) можногорнтових і знатного промислу, які мали не менше 50 дес. землі, хутори із сіножатями та луками, кінські, овечі заводи, пасіки або товару до 1000 руб.; 2) середньогрнтових і середнього промислу, які мали до 20 дес. землі, заводи або до 500 руб. товару в лавках; 3)

малогрунтових і малого промислу, які мали до 20 дес. землі або доходу з промислів і торгівлі до 200 руб.; 4) ніщених, які мали поля від 2 до 4 дес.; 5) крайньоніщених, які землі не мали, жили в дворах з городів або у хатах без городів, ходили на заробітки»[11]. Кількість тих, що займалися комерційною діяльністю, пропорційно до усього населення України була, скоріше за все, невеликою. Однак сам факт того, що під час ревізії виділялися три групи заможних селян та козаків, які навіть за визначенням мали комерційну справу, може свідчити про наявність певної частки підприємців серед українського населення докапіталістичної доби.

Отже, розвиток підприємництва на українських землях до XVIII століття відзначався активною комерційною діяльністю населення античних полісів Північного Причорномор'я; зосередженням підприємницької ініціативи у руках верхівки суспільства (князів, дружинників, купців) давньоруської держави; незначною чисельністю незаможних підприємців (ремісників, лихварів) часів Київської Русі; зростанням товаризації українського господарства та розповсюдження фільварків у XIV-XV століттях; формуванням міщанства як особливої верстви суспільства, яка втягувалася у товарно-грошові відносини; ускладненням умов для підприємницької діяльності українців з боку держави у польсько-литовський період; розвитком комерційної справи українських козаків у виробничій та торговельній галузях.

Проте справжнього піднесення підприємництва на українських землях, як і загалом на всій території Російської імперії, набуває лише з XVIII століття, починаючи з реформ Петра I, а скасування кріпацтва та проведення низки буржуазних реформ у другій половині XIX століття відкрили широкий простір для подальшого бурхливого розвитку підприємницької діяльності, включення до складу підприємців представників усіх без винятку верств українського населення.

Вивчення історії підприємництва в Україні потребує подальших ґрунтовних наукових розвідок, оскільки лише розуміння законів ринкового

господарства, використання накопиченого минулими поколіннями досвіду допоможе повною мірою реалізувати в сучасних умовах незалежної України підприємницьку ініціативу, дозволить ефективно поєднати інтереси підприємців та суспільства.

Література

1. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) – К.: [Б.в.], 1999. – 282 с.; Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.; История предпринимательства в Украине (1861–1917) / Сост. В.Г. Ляшенко. – Донецк: ДиЭХП, 1998. – 146 с.; Пиріг О.А. Історія підприємництва України. – К.: Київ. нац. торг-екоп. ун-т, 2004. – 163 с.
2. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – С. 46.
3. Калинина Т.М. Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбега и Ибн ал-Факиха) // История СССР. – 1986. – № 4. – С. 75.
4. История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв. – М.: РОССПЭН, 1999. – Кн. 1. XVI – первая половина XIX века. – С. 16 – 24.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.: Т.1. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1993. – С. 96-97.
6. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – С. 507; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.-Л., 1956. – С. 80-81.
7. Прутська О. Історичний досвід розвитку підприємництва в Україні // Економіка, фінанси, право. – 2002. - № 9. – С. 32.
8. Полонська-Василенко Н. Там же. – С. 367.
9. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Там же. – С. 114.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1993. – С. 188.
11. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Там же. – С. 134.

Автором даної статті зроблено спробу проаналізувати процеси становлення підприємництва на українських землях часів античних міст-держав Північного Причорномор'я, ранньофеодальної Київської Русі, періоду польсько-литовської держави, виявити риси підприємництва у діяльності українського козацтва.

By the author of the given article an attempt to analyse becomings enterprise on Ukrainian earths in times the ancient cities-states of North Prichernomorya is done, rannefeodalnoy Kiev Russia, period of the Polish-lithuanian state, to expose the lines of enterprise in activity of Ukrainian the cossacks.